

ATATÜRK'TE HAYVAN SEVGİSİ

Doç. Dr. Selman YAŞAR*

Öz

Türk Milleti'nin Milli Mücadele'yi kazanarak bağımsızlığını kazanmasını sağlayan Atatürk, savaş sonrasında kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni sağlam temeller üzerine inşa etmek için uğraşmıştır. Asker, devlet adamı, eğitimci, inkılâpçı, önder vb. birçok vasıflara sahip olan Atatürk aynı zamanda duygu yönü zengin bir kişiydi. Merhamet duygusu güçlü olan Atatürk, hayvanları çok severdi. En çok atları seven Atatürk, çok sevdiği atlarından birinin ölümüne çok üzülmüştür. Sakarya adlı atını da çok seven Atatürk, atlardan sonra köpek ve kuşlara düşküdü. Milli Mücadele döneminde Alber adında bir köpeği vardı. Atatürk'ün en sevdiği köpeği Foksidi. Köpeklerden sonra kuşları seven Atatürk'ün Çankaya Köşkü'nde bir güvercinliği bulunmaktaydı. Burada güvercinlerden başka birçok hayvan da bulunmaktaydı. Ayrıca Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde de birçok hayvan beslemekteydi. Hayvanları çok seven Atatürk, katıldığı tören ve karşılmalarda kurban kesilmesini istemezdi.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Hayvan Sevgisi, Foks, Sakarya.

Animal Love Ataturk

Abstract

Ataturk, who won the independence of the Turkish Nation by winning the National Struggle, struggled to build the Republic of Turkey, which he founded after the war, on solid foundations. Ataturk, who had many qualities Soldiers, statesmen, educators, reformers, leaders and so on, was also a wealthy person with a sense of emotion. Ataturk, who had a strong sense of compassion, loved the animals. Ataturk, who loves horses the most, is very sorry for the death of one of his favorite horses. Ataturk, who loves Sakarya's horse, falls in love with dogs and birds after horses. At the time of National Struggle, Ataturk has a dog named Alber. Ataturk's favorite dog was Foks. After the dogs, Ataturk who loved the birds had a dove in the Çankaya Mansion. There were many other animals besides pigeons. He also fed many animals in the garden of the Dolmabahçe Palace. Ataturk, who loved animals very much, did not want him to sacrifice at ceremonies and receptions he attended.

Keywords: Ataturk, Animal Love, Foks, Sakarya.

* Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
selman.yasar@batman.edu.tr

Atatürk bitkiler gibi hayvanları da çok seviyordu. Bu sevgisinin belirtisi olarak iki tane köpeği vardı. Birinin adı Alev, ötekini de Can idi. Bir de yaralı kargası vardı. Belli ki hayvanlara bakmaktan, onlarla ilgilenmekten büyük zevk duyuyordu. Sakat bir hayvana karşı duyduğu bu sevgi de onun iç dünyasının ne kadar zengin olduğunu gösteriyordu¹. Atatürk'ün bir köpeği daha vardı. Onun da ismi Alp idi². Atatürk'ün bundan başka Sakarya adlı bir atı vardı. Bu atı daha sonra Latife Hanım'a armağan etmiştir³.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Yalova fotoğraflarının birçoğunda kadraja takılmış görüntülerden biri de köpeği Foks'a aittir. Onu tanıyanların anılarındaki anlatımlarından atları çok sevdiği bilinen Mustafa Kemal'in, köpekleri de en az at kadar benimseyip sevdiğini öğreniyoruz.

Yalova'da karşılaştığı gün hayatına giren Foks, onun hayatına girmiş bilinen üçüncü örnekti. İlk köpeği Alp'in, Birinci Dünya Savaşı sırasında onunla birlikte olduğu, daha sonra Kurtuluş Savaşı yıllarında ise Yunan komutanlarından birine ait Alber isimli av köpeğini sahiplendiğini Cemal Granda'nın o günleri anlattığı anılarında buluyoruz⁴.

Köpekleri çok seven Atatürk, Sofya'da Ateşemiliter iken yavru olarak bizzat terbiye ederek büyüttüğü Seter cinsi köpeği Alp'i hiç yanından ayırmamıştır. Kendisine çok sadık olan bu köpek Mustafa Kemal'in odasında yatardı. Mustafa Kemal'in sabah muayyen uyanma zamanını öğrenmiş olan köpeği, Mustafa Kemal'in uyanma saatini geçirdiğinde şüphelenir, cibinliği açar ve onun nefes alıp almadığını kontrol ederdi. Diyarbakır'da da yanında olan ve Mustafa Kemal'in sadık bakıcılığını yapan Alp, Nablus'ta uçak bombardımanında şaşırmış ve kaybolmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda görev yapan Alman subayı Hans Guhr anılarında Atatürk'ün köpeklere olan sevgisiyle ilgili olarak şunları anlatmıştır:

“Mustafa Kemal Paşa köpeğim Sadık'ı öyle beğenmişti ki onu yanına almak için açıkça istekte bulundu. Bu onun bana karşı samimiyetinin bir ispatıydı; çünkü Türkler bir şeye sahip olmak istediklerini ancak yakın dostlarına söylerler. Üzümlere Sadık'tan ayrılmak zorunda kaldım. Paşa hediyem için candan sözlerle ve gözle görünür bir sevinçle teşekkür etti.”

Atatürk'ün, Kurtuluş Savaşı sırasında beyaz sarı karışımı bir renkte bir av köpeği de olmuştu. Atatürk, Yunan komutanlarından birinin köpeği olan ve cephede bir otomobilde bulunan Alber adındaki bu köpeği de çok sevmiştir.

¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Atatürk, (Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973, s.15.

² Niyazi Ahmet Banoğlu, Nükte ve Fıkralarla Atatürk, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1978, s.554.

³ Cemil Sönmez, Atatürk'te Doğa Sevgisi ve Çevre Anlayışı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 2004, s.128.

⁴Yalova Benim Kentim, Yayına Hazırlayan: Özlem Salman Günalp, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul, 2015, s.67-69.

Bir akşam yavrulayan Alber iki yavrusuyla oynuyordu, Atatürk, evin havasından memnun olmuşlar, rakılarını ağır ağır yudumluyordu, köpeklerin oynaşmalarını ve pek sevimli hallerini gören Atatürk, eşi Latife Hanım'a dönerek "*Bak Fikriyene güzel oynuyorlar*" deyince Latife Hanım sinirlenmiş ve baygınlık geçirmiştir.

Atatürk, daha sonraları ölen Alber adındaki bu köpeğinin ölümüne çok üzülmüştür.

Ahmet Ağaoğlu'nun Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun eşi Leman Karaosmanoğlu'na anlattığına göre: Latife Hanım, Atatürk'ten ayrılırken Atatürk'ün tazı köpeği Coli(Joli) ortalıkta dolaşmış. Latife Hanım Coli'ye (Joli'ye) bakmış ve okşamış..., "*Ne tuhaf Coliciğim sen kalıyorsun burada, ama ben kalamıyorum artık*" demiştir.

Bunlardan başka, Atatürk'ün Çankaya'da "*Kavaklı Bağ*" adındaki kavak bağında sevdiği iki kurt köpeği de bulunmaktaydı⁵.

Nuri Conker'in kızı Kıymet, Atatürk'ün çocuklara yakın ilgi gösteren ve hayvanları seven biri olduğunu hatırlıyordu. Gazi, atlara ve özellikle köpeklere düşküdü. Kıymet, Atatürk'ün, Coli (Joli) adında bir köpeğin ölümüne çok üzüldüğünü anlatmaktadır⁶.

Atatürk'ün Çankaya Köşkü'nde bir de kedisi bulunmaktaydı. Paris Journal Gazetesi muhabiri PoulErio, daha sonra yayınlanan yazısında, Atatürk'le mülakat için Atatürk'ün çalışma odasında girdiğinde karşısına beyaz uzun tüylü, tüyleri özenle taranmış küçük bir Ankara kedisinin çıktığını ve divanın üzerine gülünç bir biçimde uzandığını anlatmıştır⁷.

Dolmabahçe Sarayı'nın arkasında bulunan hayvanat bahçesinde bulunan bir geyiği serbest bırakan Atatürk'ün hayvan sevgisiyle ilgili olarak ünlü gazetecilerden Hikmet Feridun Es bir yazısında şunları anlatmıştır:

"Halide Hanım'ın (Adıvar) Atatürk'ün fotoğraf subayı Esat Bey'le dostluğu çok eski idi. Daha Ankara'ya geldiği ilk günlerden başlıyordu. Halide Hanım'ı, Ankara İstasyonunda, Mustafa Kemal'in karşıladığı gün, vagon kapısından çıkarken Halide Hanım'ın meşhur resmini de Esat Bey çekmişti, zamanın Ankara muhabirleri yanında, hatta bu resmi çekerken istasyonda başıboş dolaşan bir köpek aniden objektif önüne çıkmış. Oradakilerden birisi kovmak için köpeğe tekme atınca Paşa dik dik adama bakmıştı. Esat Bey tekme atana; "*Dokunmayınız, resme girmiyor*" demişti. Ama hayvan ne yapıp yapıp resme girmişti. Hala albümlerde görülür. Atatürk'ün hayvanı koruması Esat Bey'in

⁵ Eren Akççek, "Atatürk'ün Köpeği Foks", Az Bilinen Yönleriyle Atatürk, Editör:Necmi Ülker, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir, 2007, s.165,166.

⁶VamıkD.Volkan, Norman Itzkowitz, Atatürk Anatürk, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic.Ltdi.Şti., İstanbul, 2011, s.398.

⁷Akççek, a.g.e.,s.178.

çok hoşuna gider. Gazi Paşa'nın ne derecede bir hayvan dostu olduğunu şöyle anlatırdı:

Ayaklarının dibinde kesilen kurbanlara bakmazdı. Latife Hanım'a da bu sahneleri göstermemek için yolunu değiştirdi. İzmir suikastından sonra asılan eski arkadaşı Ayıcı Arif Sey'in ayısı Bozoğlan halâ sağdı. Yakın ilde bir ahırda yaşıyordu.

Bir gün Gazi Paşa bahçede beni yanına çağırarak sordu:

-Görüyor musun Bozoğlan'ı?

Görmediğimi söyleyince darıldı.

-Hayvanın ne kabahati var dedi. Sonra da sözlerine şunları ekledi:

-Git bakalım. Ne gibi şartlar altında. Gerekirse çiftliğe alırsız. Yetim kaldı hayvan. Ayılar çok ince ruhludur.

Bozoğlan'ı görmek için Kayseri'ye gittim. 6 gün önce ölmüştü. Belki de kalp kırıklığından, Paşa'ya söyleyemedik Bozoğlan'ın öldüğünü"⁸.

Atatürk'ün hayvan sevgisiyle ilgili olarak, Silifke'deki çiftliğinde yaşadığı bir olayı şoförlerinden Sadık Kutlu, şöyle anlatmıştır:

"Çiftlikte bir azgın boğa vardı, kimse yanına yaklaşamazdı. Atatürk geldiğinde kimseye sormadan boğanın yanına gitti. Bakıcısı Davut Ağa telaşlandı. "Tehlikelidir Paşam" dedi. Ama o azgın boğa Atatürk'e hiçbir şey yapmadı⁹.

Atatürk'ün yanında bulunanlar, hatıralarında Atatürk'ün köpekleri ve kuşları sevdiğinden, fakat atlara daha çok ilgi gösterdiğinden bahsetmektedirler. Sabiha Gökçen de hatıralarında Atatürk'ün hayvan sevgisinden, özellikle atlara olan sevgisinden şöyle bahsetmiştir:

"Paşa'nın at tutkusu vardı.. Bütün hayvanları severdi ama atlara karşı çok başka bir zaafı vardı. Onların başlarını, sırtlarını, yelelerini, kuyruklarını okşarken ellerinin sevgi ile titrediğini, gözlerinin sevgi ile parladığını çok görmüşümdür.. Onun kadar ata güzel binen bir insan daha görmedim desem yeridir.. Sık sık at gezintileri yapar, yorgunluğunu bu çok sevdiği hayvanların sırtında, onlarla konuşarak dinlendirirdi.. Bana öyle geliyor ki atların da Paşa'ya karşı çok başka bir sevgileri vardı. Bazen seyislerine başkaldıran, huysuzlaşan bu hayvanlar, Gazi Paşa'nın sesi ile hemen yumuşayıverirler, terslenmekten vazgeçerek kendilerini binicilerine teslim ederlerdi. Onu at sırtında seyretmenin çok ayrı bir zevki vardı.

⁸ Sönmez, a.g.e.,s.126,127.

⁹Nazmi Kal, Atatürk'le Yaşadıklarımı Anlattılar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s.145.

Benim de hayvanlara karşı tutkum vardı. Ben de atları çok mu çok severdim...

Bir gün sofrada otururken sözü atlara getirdi Gazi Paşa:

-Bakıyorum..dedi.

-Sen de atları çok seviyorsun Sabiha..

-Evet efendim..dedim.

-Gerçekten çok seviyorum..

-Peki binmek, at sporu yapmak ister misin?

Yüreğim duracakmışçasına çarpmıştı bu sözü duyunca. Hiç vakit kaybetmeden:

-Çok isterim efendim.. diye kekeledim.

Gülümsedi:

-Bunu farketmiştim.. At sporu en iyi sporlardan biridir çocuğum.. Hem vücudun gelişmesini sağlar, hem sinirleri dinlendirir, hem de tehlikeler karşısında insanın nasıl davranacağını öğretir...Söyleyelim de sana ata bineceğin zamanlar giymen için özel giysiler yapsınlar.. Bir de at alırsak sabahları birlikte çıkarız gezmeye..

...Birkaç gün sonra, Gazi Paşa beni bahçeye çağırttı.. Sabahın erken saatleri idi.. Baktım yanı başında ufak bir Arap kısağı duruyordu. Çok güzel bir hayvandı. Pırıl pırıldı tüyleri.

Gazi Paşa:

-İşte senin atın Sabiha..dedi.

-Nasıl, beğendin mi?

Hayvanın boynuna sarılmamak için kendimi güç zaptettim:

-Çok güzel efendim, tıpkı hayalimdeki gibi bir at..

Başını salladı:

-Gerçekten de güzel bir hayvan.. Ben de beğendim.. Tıpkı sülün gibi..

Yerinde bir benzetmeydi bu.. Atım sülüne benziyordu.

-Adımı ne koyalım? diye sordu Paşa.

-Siz bilirsiniz efendim.. dedim.

Birkaç saniye kadar düşündükten sonra:

-Madem ki sülün gibi dedik, o halde Sülün olsun.. dedi.

Ve böylece atımın adını da O koymuş oldu: Sülün..”¹⁰.

Gazeteci Niyazi Ahmet Banoğlu, Atatürk’ün hayvan sevgisi ile ilgili bir hatırasını şöyle anlatmıştır:

“Bu anı Atatürk’ün ne kadar hassas bir insan olduğunun ifadesidir.

Atatürk İzmir’e geldiği zaman Latife Hanımların köşkünde misafir kalıyor...Latife Hanım şöyle anlattı:

Gece 3’te beni uyandırdı,

-Ben bu akşam atlı tramvaya binmek istiyorum, dedi...

-Şehir uyku halinde Paşam, dedim.

-Hayır, atlı bir tramvay istiyorum, dedi. Yaverleri uyandırdı. Bir-iki saat içinde sağa sola telefon, atlı tramvay hazırlandı.

Latife Hanım ve yaverlerden bazıları atlı tramvaya biniyorlar. Atlı tramvayı bir ihtiyar sürüyor. Atatürk ihtiyara

-Kamçıyı vurmada atı süremez misin? diyor.

-Yürümez diyor tramvaycı.

-Ver kamçıyı diyor, dizginleri alıyor ve

-Ben de idare ettim ama kamçılı idare etmedim diyor...”¹¹.

Atatürk’ün atlardan sonra en sevdiği hayvan köpekti. Fox adını verdiği köpeği, Gazi’nin ayakucunda uyurdu. Atatürk’ün hayvanlara düşkünlüğü o dereceydi ki bir gün misafirlerinin de görebilmesi için yeni doğmuş bir tayla, annesini Çankaya Köşkü kabul salonuna getirtmişti.¹²

Atatürk’ün atlara olan sevgisiyle ilgili olarak şoförü Cemal Granda, hatıralarında şunları anlatmıştır:

“Çok kuvvetli bir iradeye sahip olan Atatürk’ün duygu yanı da zengindi. Çok merhametliydi. Zayıflara acır ve yardıma koşardı. Hayvanları çok severdi. Kurban kestirmezdi. At ve köpek en sevdiği hayvanlar arasındaydı. Çiftlik hayvanlarından ruam hastalığına yakalanan bir tayı öldüreceklerini duyunca çocuk gibi ağlamış ve ellerine lastik eldiven giyerek birkaç kez okşamadan öldürülmesine izin vermemişti.

Zavallı hayvanı okşarken gözyaşlarını tutamadığını söyleyen Atatürk, şöyle demişti:

¹⁰ Sabiha Gökçen, Atatürk’le Bir Ömür, Anıları Kaleme Alan:Oktay Verel, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007, s.46-48.

¹¹ Kal, a.g.e.,s.182.

¹²Bir Mustafa Kemal Düşünüyorum, Çorum Belediyesi, Çorum, s.38.

-Çocuğum olmadığında hikmet ve isabet varmış. Eğer bir evlat kaybetmek felaketine uğrasaydım, kalbim bu elem ve kedere dayanamazdı.

Bir gece sofrada oturlarken, Atatürk, yaverlerinden birini çağırdı ve şu emri verdi:

-İki gün önce bizim atlardan biri doğurmuştu. Alıp onları buraya getiriniz.

Hayvanların getirilmesini istediği yer Çankaya, emri veren de bir Cumhurbaşkanı idi.

Yaverler ve konuklar duraksadılar. Sofradakilerin şaşkınlığı henüz geçmeden yine Atatürk'ün sesiyle irkildik:

-Sevelim, görelim, okşayalım.

Köşk'e, hem de şeref salonuna hiç hayvan girer miydi? Fakat emir emirdi işte. Yeni doğan tay ve annesi Yıldız, hemen köşke getirildi. Ama hayvanlar bir türlü salonda yürüyemiyorlar, cilalı yerlerde ayakları kayıyordu.

Hemen yerimden fırladım. Aklıma bir çare gelmişti. Yerlere serili seccadeleri topladım. Tay ve annesinin geçeceği yere serdim. Hayvanlar, bakıcıları seyis Kerim'in yedeğinde rahatça salona girdiler. Fakat şunu da söyleyeyim ki, hayvanlar salona daha çok yaklaşıyorlardı.

Atatürk o gece Çankaya'daki şeref salonuna alınan hayvanların yanında kaldı. Eliyle anne ile yavrusuna kesme şeker yedirdi. Ayrı ayrı sevdi, okşadı. Bundan sonra hayvanlar salonu terk ettiler. Herkes memnundu. Kimin aklına salona hayvan sokmak gelir. Belki de bir atla yeni doğmuş yavrusunun cumhurbaşkanı salonuna girişi, yeryüzünde ilk kez olmuştur. Atatürk, kimsenin yapmadığı, yapmaya kalkamayacağı işleri yapan çok yürekli bir kişiydi. Böyle olmasaydı bu kadar kısa sürede yepyeni bir ülke ve uygarlık kuramazdı"¹³.

Asaf İlbaş, Atatürk'ün atlara olan sevgisini bir anısında şu şekilde anlatmıştır:

"Kararları ne kadar kesin ve iradesi ne kadar kuvvetliyse, his tarafı da o kadar zengindi. Milli Mücadele'den sonra, bir gece, sofrada, çok sevdiği bir tayın hastalığa yakalanışını anlattı. Veterinerler yanına yaklaşılmasını menetmişler ve öldürmek mecburiyetinde kalacaklarını bildirmişler. Nihayet o kadar ısrar etmiş ki, eldiven giyerek tayı okşamasına müsaade edilmiş. Zavallı hayvanı okşarken gözyaşlarını tutamadığını söyleyen Gazi:

*-Çocuğum olmadığında hikmet ve isabet varmış. Eğer bir evlât kaybetmek felâketine uğrasaydım, kalbim elem ve kedere dayanamazdı, demişti."*¹⁴.

¹³Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor, Omay Ofset Basım Ambalaj ve Reklam San.Tic.Ltd.Şti., Ankara, 2007, s.200,201.

¹⁴Banoğlu, a.g.e., s.258.

Bu olayla ilgili olarak Sabiha Gökçen, hatıralarında şunları anlatmaktadır:

“Gazi Paşa köşkün yağmurla yıkanan bahçesini, yeni tomurcuklanan çiçeklerini seyrediyordu. Yalnız yüzünden bir şeye canı sıkıldığı açıkça belli oluyordu. Gözlerinin altında sanki mor iki halka vardı ve alnında iki kırışıklık olmuştu. Ne vardı? Niçin bu kadar sikkindi? Yanına sokuldum ama bu soruları sormaya cesaret edemedim. Beklediğim – sabrettiğim takdirde nasıl olsa O kendiliğinden konuşacak, içini dökecekti. Her duygulu insan gibi..

Nitekim öyle de oldu. Yanına sokulduğumu fark edince, saçlarını okşadı. Derin bir nefes aldı ve çok hüznü bir sesle:

-Bir arkadaş daha bizi terk ediyor bugün Sabiha..dedi.

Yüreğim hop etti! Kim ölmüştü yine? Onun bu kadar üzülmesine bakılırsa, gerçekten de çok sevdiği birini kaybetmişti. Şöyle bir düşündüm, o günlerde hasta olan böyle bir kimseyi anımsayamadım bir türlü. Ama insan hayatı pamuk ipliğine bağlı değil miydi? Kimin ne zaman, nasıl ve nerede dünyadan göç edeceğini bilmek, kestirmek mümkün müydü? Ben bu düşünceler içindeyken odaya dostlarından biri girdi. Elinde Paşa'nın silahını tutuyordu. Ne olduğunu bir türlü anlayamıyor, bu yüzden de hem sıkılıyor, hem de üzülüyordum.

Gazi pencereden çekilerek arkadaşının uzattığı silahı aldı ve donuk bir sesle:

-Durumu nasıl? Hiç umut yok mu? diye sordu.

Beriki:

-Maalesef Paşam! diye yanıt verdi.

-Yok.. Herkes elinden geleni yaptı.. Böyle daha fazla acı çekmesine müsaade etmeseniz iyi olur.. Bir şey daha söylemek isterdim..

-Söyle, söyle..

-Gözleri sanki sizi arar gibi..

Gazi dudaklarını ısırıldı:

-Arar, arar ya.. diye mırıldandı.

-Atlar insanlardan daha hassas, daha vefakâr ve daha çıkar düşüncesinden uzaktırlar.. Bunca yıl bana hizmet etti, bana yoldaşlık etti.. O benim kokuma, ben onun kokusuna alıştık. Birbirimizin huyunu da iyi öğrendik. Yazık oldu hayvanıma..

Şimdi olayı anlamıştım. Çok sevdiği atlarından biri hastalanmıştı iki gün kadar önce. Baytarlarla beraber bir geceyi başında geçirmişti hatta.. Şimdi ise “umut olmadığı” haberini getiriyorlardı. Çaresizliğin bir insanı nasıl yıktığına işte o gün bir kez daha yakından tanık olmuştum. Paşa silahını aldı. Ağır adımlarla odadan çıktı. Ben de peşinden gittim. Atların bakım yerlerine vardığımızda,

seyisleri o güzelim doru atın başında bekler bulduk. Hayvanın karnı sık sık inip kalkıyor, ağzından köpükler saçıyor. Acı çekiyordu belli ki. Gözleri büyümüş gibiydi.

Gazi Paşa eğildi, mendili ile ağzındaki köpükleri sildi. Yelesini okşadı. O bunu yaparken hassas hayvan efendisinin kokusunu almıştı. Gözlerini ondan yana çevirdi. Sanki gülümsüyordu şimdi de. Paşa'nın yüzü bembeyazdı.

-Oğlum oğlum! diye mırıldandı.

-Şimdi bütün ağrıların, sızılarının, acıların dinecek!

Sonra atını birkaç kez öptü üst üste..

-Sen mi beni arayacaksın, yoksa ben mi seni? dedi.

Doğruldu. Ayakta sanem gibi duruyordu. Gözleri hayvanın gözlerindeydi. Atın acısı hafiflemişti sanki O'nun okşamaları sonucu. Daha az inip kalkıyordu karnı. Ağzında da fazla bir köpük yoktu.

Paşa silahını doğrulttu. Öylece birkaç saniye bekledi. Tam kafasına nişan almıştı atının.. Tetiğe dokunduğu anda her şey bitmiş olacaktı. Bu durumda bile birbirlerine sevgi ile bakıyorlardı. Gazi kabzayı sımsıkı tutmuştu. Sanki çelik parçasının soğukluğunu yüreğinde hissetmek istercesine.. Bir hareket yeterliydi.

Birden Gazi'nin gözlerinden yaşlar boşandığını gördüm. Yağmurdan beterdi bu yaşlar.. Eli yana düştü. Geri döndü:

-Alın! Alın götürün bu hayvanı buradan! Çok uzaklara götürün.. Acı çekmeden ölmesini temin edin.. Gerekirse iğne yaptırın.. Uyutun, öyle vurun!. Ben düşmanlarımı bile böyle vurmamışım! Bana bunu yaptırmayın..

At sporunu, yüzmeyi, kürek çekmeyi çok seven Gazi Paşa bu olaydan sonra uzun süre ata binememişti. Olayın dramatik gücünü unutmak için kendisini derhal çalışmaya vermişti¹⁵.

Atatürk'ün Çankaya Köşkü kütüphanecisi Nuri Ulusu, O'nun atlara olan sevgisini hatıralarında şöyle anlatmıştır:

“Atatürk At Sporlarını da, atı da pek çok severdi. Ata binmeye de, ananevi sporumuz derdi. Çok güzel ata binerdi. En huysuz atlara biner ve bir müddet sonra, sahibini üzerinden atmak için ne büyük mücadeleler ve hareketler yapan o huysuz atı, belli bir zaman sonra sever, okşar, ona pozitif enerjisini, sevgisini verir ve sonunda da o huysuz atı, altında adeta kuzu gibi yapardı. Bunları hep gözlerimizle görmüşüzdür.

Her zaman devamlı olarak bindiği atı Sakarya'yı severdi.

¹⁵ Gökçen, a.g.e., s.68-70.

Atı ve at sporlarını sevdiğinden binicilik yarışmalarını çok sever ve de mümkün olduğunca binicilik yarışlarını izlerdi"¹⁶.

Atlardan başka köpeklere de düşkün olan Atatürk'ün son köpeğinin adı ise Foks'du. Birkaç yıl eski ve yeni köşkte Ata'nın yanından ayrılmaz onu daima eğlendirirdi.

Atatürk, daha önce yetiştirdiği köpeklerine nazaran Foks'a daha çok sevgi göstermişti. Bilardo oynanırken masanın üstüne çıkar, bilyeleri yere yuvarlayıp oynar, Atatürk de bu şımarıklığa gülerdi. Foks çok sert bir köpek olmasına rağmen misafirlere saldırmazdı. Törenlerde Atatürk'ün ayağı dibinde dururdu¹⁷.

Fok, Atatürk'ün yurt içinde yaptığı seyahatlerde de yanında bulunuyordu. 27 Ocak 1925'de Silifke'ye geldiğinde yanında köpeği Foks da vardı. Şapka devrimi için geldiği Kastamonu'da da yine Foks yanındaydı.

Atatürk Kastamonu'ya geldiğinde Terzi Mehmet Ağa'nın Konağında kalmıştır. Yan taraftaki diğer bir konakta da öğretmen Nihat Dicle ve eşi Hacer Hanım çocuklarıyla kalmaktadır. Nihat Bey'in küçük kızı Belkıs Atatürk'ün köpeğini merak etmiş ve çok yakından ilgilenmiştir. Çocuğun bu merakını gören Atatürk "*Beni mi çok seviyorsun köpeğimi mi?*" diye sorar. Küçük kız da gayet rahat bir şekilde "*köpeğinizi daha çok seviyorum*" diye cevap verir. Bunun üzerine Atatürk "*Niçin*" diye sorar. Küçük Belkıs da "*Çünkü o sizi koruyor*" diye cevap verir. Atatürk beklemediği bu cevap karşısında güler ve memnuniyetlerini belirtir.

Yine bu gezi sırasında 6 yaşlarında Turgut adında bir çocuk Gazi'nin önüne eğilmiş ve "*Bonsuvar paşa, hani sizin köpeğiniz?*" demiştir. Atatürk çok memnun olmuş, çocuğu öpmüş ve arabasındaki köpeği çağırarak çocuğa sevdirmiştir.

Kışla ziyaretini bitiren Atatürk, Daday'a hareket etmiştir. Göl Nahiyesine geldiğinde köylülerden meydana gelen büyük bir kalabalık yolu kesmiş ve "*Sen milleti kurtardın, Allah sana uzun ömür versin, aslan Paşa bir kahve içmeden gitmeyiniz*" diyerek Atatürk'ü karşılamıştır. O günü yaşayanlardan Hasip Yılanoğlu'nun anlattığına göre, Nahiye Müdürü Kaşıkçıoğlu Şükrü Efendi başı açık olarak karşılamada bulunmuştur. Gevezoğlu Hoca ve Hasip Yılanlıoğlu aracın önünde durmuşlardır. Gevezoğlu, Atatürk'e "*Vallahi, billâhi arabadan ineceksiniz, ayran hazırladım, içmeden yollamam*" demiştir. Atatürk arabadan inmeme için ayağa kalkmış ve özür dilemiştir. Gevezoğlu'nun ısrarı üzerine bu kez köpeğini diziyle itmiştir. Köpek derhal arabadan atlamış, kalabalığın arasını, nahiye binasının etrafını dolaşmış, taş merdivenin üzerine oturmuş ve Atatürk'ten yana bakmıştır. Daha sonra Gazi, arabadan inmiş ve karakol

¹⁶Atatürk'ün Yanı Başında, Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Hatıraları, Derleyen: M. Kemal Ulusu, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic.A.Ş., İstanbul, 2008, s.207,208.

¹⁷Falih Rıfki Atay, Çankaya, İstanbul 1984, s.561.

binasının üst katındaki odaya çıkmıştır. Hasip Yılanlıoğlu kendisine ayran ikram etmiş; Gevezoğlu da havlu tutmuştur. Köylüler kavun, karpuz ikram etmişlerdir. Ancak Atatürk yememiş, Başyaver Rusuhi Bey, Paşa'ya vekâleten "Ben yiyeyim" demiştir.

Atatürk'ün 1932 yılında apandisit ameliyatı olan Kazım Özalp'in oğlu Teoman Özalp'e hastane ziyareti sırasında da Foks yanında bulunmaktaydı.

Gaziantep seyahati sırasında kendisine yine Foks eşlik ediyordu. Gaziantep'te akşam yemeğini, bir Mevlevi dedesi olan Aşçı Dede pişirmişti. Aşçı Dede, Foks'la ilgili olarak şunları anlatmıştır:

"Gazi hazretleri Gaziantep'e geldiğinde vali konağında aşçılık yapıyordum. Gazi'nin bir köpeği vardı. Köpeği Gazi beraberinde gezdirirdi. Çok iyi cins bir köpekti. Ben mutfakta yemek hazırlarken köpek yanıma geldi oturdu. Köpekten hoşlandım, yemeğin yanına sokuldu. Sanki kontrol ediyordu, köpeğin bu durumu canımı sıktı, öfkeyle elimdeki kepçeyi alarak "hoşt! Geberesice" dedim köpek kalktı gitti. Akşam, başta Atatürk olmak üzere ben Vali Akif İyidoğan bir türlü köpeğe hazırlanan eti yediremedik. Atatürk hepimize gülümseyerek şöyle dedi;

-Köpeğe muhakkak bir şeyler söylemişinizdir. Onun için hepimize küskündür."

Atatürk, 3 Şubat 1933 tarihinde İzmir Milli Kütüphanesi'ni ziyaret etmiştir. Kütüphaneye yanında ünlü köpeği olduğu halde gelmiş, gördüklerinden memnun kalmış ve Türkiye'de basılan tüm yeni yayınların Milli Kütüphane'ye de sağlanması konusunda direktif vermiştir.¹⁸

Atatürk cephede bulunduğu sırada da yanında köpeği bulunmaktaydı. Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan, bu konuda şunları söylemiştir:

"Bir gün kendisi anlatmıştı bize...Bu kadar yokluk içinde maneviyatları bozulan askerler arasında dolaşmış...Onların cesaretini kuvvetlendirmek için köpeği ile beraber ateş hattına kadar uzanmış..."¹⁹.

Atatürk'ün uşağı Cemal Granda, hatıralarında Atatürk'ün hayvan sevgisinden, köpeklerinden ve özellikle Foks'tan şöyle bahsetmiştir:

"Atatürk'ün en sevdiği hayvanın at olduğunu biliyorum. Fakat köpeği de çok severdi. Bu vefakâr iki hayvana ayrı ayrı sevgi besler, onlara çok acırdı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alp adında çok sevdiği iri bir köpeği varmış. Atatürk'ün kapısında nöbet bekler, hiç kimseyi içeriye bırakmazmış. Kurtuluş Savaşı sırasında da Yunanlılardan alınmış beyaz-sarı karışımı bir av köpeği

¹⁸Akçiçek, a.g.e., s.173-177.

¹⁹Şemsi Belli, Makbûle Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal, Selis Kitaplar, İstanbul, 2005, s.56.

vardı. Yunan komutanlarından birinin köpeği bu. Albert adındaki bu köpeği de çok severdi. Ölümüne de çok üzölmüşüü.

Atatürk'ün bunlardan başka Foks adında bir köpeği daha vardı. Yalova'da halâ banyolarda seyyar fotoğrafçılık yapan Hasan Efendi'den 50 liraya satın almıştı. O zamanlar 50 lira oldukça önemli bir paraydı. Atatürk bir sabah gezisinde seyyar fotoğrafçının sephasının ayakları arasında yatan köpeği görünce sordu:

-Bu köpek senin mi?

Fotoğrafçı birden ne yapacağını şaşırđı. Hemen toparlanarak:

-Evet Paşam diye karşılık verdi.

-Çok güzel bir şey...

Atatürk'ün köpeğiyle ilgilenmesi üzerine fotoğrafçı Hasan Efendi'ye cesaret geldi:

-Çok beğendiyseniz size hediye edeyim Paşam dedi.

Köpek o zaman yavruydu. Asil falan değil, bayağı bir sokak köpeğiydi. Ama tüyleri çok güzeldi. Atatürk bir daha hayvana dikkatli baktıktan sonra yanındakilere:

-Bu adamı memnun ediniz dedi.

Böylece fotoğrafçının köpeği Foks, Atatürk'ün köpeği oldu. Foks aşağı, Foks yukarı derken hayvan büyüdü. Adının nereden geldiğini, kimin taktığını pek hatırlamıyorum...

Foks uzun süre Köşk'te kaldı. Bir Cumhurbaşkanı köpeği olarak hayatta kendi cinslerinin hiç birinin sahip olmadığı rahat ve mutlu bir yaşantı sürdü.

Foks, Atatürk'ün yatak odasında yatarđı. Karyolasının ayakucunda onun için diktirilmiş özel bir minder dururdu. Atatürk sabaha karşı yatağına girene kadar Foks da uyumaz, O'nu bekler, ancak sahibi uyuduktan sonra mindere kıvrılırdı. Çok sadık, çok duygulu bir hayvandı.

Atatürk'ün Foks'a düşkünlüğünü bilen bazı kimseler sofrada çok zaman onun bahsini açarlar, sadakatinden, büyüklüğünden dem vurup, neslini üreterek memlekete yaymayı teklif ederlerdi. Dalkavukluğuyla dikkati çekenler, Foks'un asil kandan geldiğini, kaynağının Avrupa olduğunu söyleyecek kadar ileri gidip "*Köpek değil, adeta insan. İnsandan da akıllı*" derlerdi. Atatürk bu konuşmaları belli belirsiz gülümsemeyle dinler, Foks'a bakıp başını sallardı.

Atatürk Foks'la yakından ilgilenirdi. Bir gün Ankara'da, Köşk'ün bahçesinde dolaşırken, köpeğinin hareketlerini dikkatle izliyordu. Foks'un

tembelliği mi üzerindeydi, neydi? Bir köşeye çekilmiş, boş gözlerle sahibine bakıyordu. Atatürk hayvana uzun uzun baktıktan sonra bana döndü:

-*Bu hayvan aç dedi.*

-*Yemeğini az önce yedi diye karşılık verdim.*

-*Yese böyle olur mu?*

-*Bir tencere pilavı kendi elimle verdim. Hem öyle bir pilav ki, fakara evinde dört kişi doyar.*

Atatürk bu sözüme güldü. Foks genellikle benim avucumdan yedi. Bir şey söylemedi ama akşam aklına Foks gelmiş olacak ki, yemekten sonra sözü yine ona getirdi:

-*Bu köpek çiftleşti mi? diye sordu...*

-*Konya'da iki ay önce çiftleşmişti dedim.*

-*İyi ama o orada kaldı. Konya başka, Ankara başka. Ben burada bir şey oldu mu, diye soruyorum.*

-*Henüz olmadı Paşam.*

O zaman Atatürk şöyle konuştu:

-*Hayvanlar belirli zamanlarda çiftleşirler. Onların asaletini görüyor musun? Hiç değilse arzularının mevsimi var. Onlar kadar olamıyoruz.*

Atatürk'ün bu sözlerine için için ne kadar gülmüşümdür. Afet İnan, Darülaceze'den dört beş yaşlarında bir evlatlık almıştı. Galiba adı İnci'ydi. Ortada dolaşır, Köşk'tekilerin sigaralarını yakardı. Bir gün muziplik olsun diye Foks'un ağzına da bir sigara tutuşturmuş. Hayvan bunu önce taşımaya için ağzına verilen bir çubuk sanmış. Ardından evlatlık kibriti çakmış. Kibrit alevinden fena halde ürken Foks, bir an ne yapacağını şaşırды. Evlatlık kız kibritleri peş peşe çakıp hayvana doğru tutuyordu. Foks gözlerini orada bulunanların üzerinde gezdirdi. Kıza bir şey yapmadı. Ne dişlerini gösterdi, ne de hırladı. Boynunu büküp bir kenara çekildi. Sessizce beklemeye başladı.

Atatürk bu olaydan duygulanmıştı:

-*Gördünüz mü, şu köpek bile insan denen mahlûktan çok daha temiz, çok daha asildir dedi.*

Fakat aslında hırçın bir köpekti. Birkaç yıl Atatürk'ün yanında kalmıştı. Zaman zaman hırçınlaştığı olurdu. Bir gün Atatürk'ün elini sarılı gördük. Foks ısırды dediler. Olay gece olmuş...Elinden kan akmaya başlayınca zile basmış. Hemen koşup kanları oksijenli suyla yıkamışlar. Tentürdiyot sürmüşler. O gün elini sarılı görünce hepimiz meraklanmıştık. Demek ki, meselenin aslı buymuş.

Bunun üzerine köpeği Köşk'ten uzaklaştırdılar, çiftliğe götürdüler. Yakınlarından birkaç kişi, “*sahibini ısırın köpekten hayır gelmez*” diye öldürülmesi için Atatürk'e ısrar ettiler. İzin verdi mi, vermedi mi bilmiyorum ama, Foks o günlerde öldürüldü. Baytarlar Atatürk'e yaranmak için özenle köpeğin derisini yüzmüşler. İçini samanla doldurup göz yerlerine cam göz takmışlar. Bir camekân içine oturtmuşlar. Tabii bunlardan Atatürk'ün haberi yok”²⁰.

Çok sevdiği köpeği Foks öldükten sonra, çiftlikteki baytarlar Atatürk'ün köpeğidir diye, ustalıklı derisini soymuşlar içini mükemmelce doldurarak, bir camekâna koymuşlardı.

Fakat Atatürk'ün bundan haberi yoktu. Bir gün gezinti esnasında çiftliğe uğradığı zaman camekânda köpeği Foks'u görünce, duraklamış, mahzun bir eda ile:

-Sevdiğim bir mahlûku böyle görmek istemem, gömdürünüz! demişti.

Halbuki Foks, ölümünden bir süre önce Atatürk'ün elini, hem de derince bir şekilde ısırmişti.

Buna rağmen “*sevdiğim bir mahlûk*” deyişine bir türlü anlam veremeyenlere verdiği cevap ise, şu olmuştu:

-Her ısırana kızılmaz, hele Foks, can acıtmak, fenalık yapmak için ısırın köpeklerden değildi...²¹

Granda, hatıralarında Foks'un doldurulmuş bedeninin bahçeye gömüldüğünü belirtmesine karşın, camekândan kaldırıldıktan sonra gömülmemiş, uzun yıllar Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayında muhafaza edildikten sonra Anıtkabir'de Genelkurmay Başkanlığı tarafından düzenlenen ve 26 Ağustos 2002 tarihinde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından açılan Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi'nde sergilenmiştir²².

Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk Türkiye Büyükelçisi Joseph C. Grew anılarında, 20 Şubat 1928 Pazartesi akşamından sabaha kadar devam eden Atatürk'le beraber oynadıkları poker partisinde Atatürk'ün köpeğinin de bulunduğunu belirterek şöyle demiştir:

“Bütün bir akşam hayranlıkla kendisini seyreden Gazi'nin köpeği yandaki kanepenin üzerinde bir kürk mantonun altında çoktan uykuya dalmıştı”²³.

Falih Rıfki Atay, anılarında Atatürk'ün hayvan sevgisini ve Foks ile ilgili hatıralarını şöyle anlatmıştır:

²⁰Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor, s.173-176.

²¹Muzaffer ERENDİL, İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.137.

²²Akçiçek, a.g.e., s.178.

²³Akçiçek, a.g.e., s.167.

“Foks, Atatürk’ün son köpeğinin adıdır. Birkaç yıl eski ve yeni köşkte rahmetli lideri eğlendirir idi. İnce ruhlular gibi Atatürk de hayvanları severdi. Kurban kestirmezdi. “Ömrümde bir tavuğun boğazlandığını görmemişimdir” derdi.

...Daha önce de pek sevdiği bir köpeği varmış ama ona ben yetişemedim. Atatürk bu yenisine o kadar yüz verdi ki, bir müddet sonra hemen hemen terbiyesini kaybetti idi. Bilardo oynarken masanın üstüne çıkar, bilyeleri yere yuvarlayıp oynar, Atatürk de bu şımarıklığa gülerdi. Bereket, yalnız misafirleri ısırılmazdı. Pek sert bir köpekti de!

Törenlerde Foks, Atatürk’ün ayağı dibinde dururdu. Galiba Ülkü kadar onun da çıkmış resimleri vardır...

Benim bulunmadığım bir gece de mecliste konuşmalar olurken Foks, çok defa yaptığı gibi, masanın altına girer. Isırmadığını bildiğimizden ayaklarımız altında dolaşmasından huylanmazdık. O gece rahmetli Reşit Galib’in iskemlesi yanına gelir ve oynarken pantolonunun paçasını yırtar. Atatürk bundan da üzülerek, dostu Reşit Galib’e hemen kendi terzisinde şahsi hesabına bir espav ısmarlanmasını rica eder.

Bu olaydan sonra eskice giysilerini giyerek davete gelenler Foks masanın altına girdikçe paçalarını ona uzatanlar çok olmuştu. Fakat Foks ondan sonra bir türlü efendisini masrafa sokmadı.

Foks’un gitgide şımarıklığı arttı. Doğrusu biz de sinirlenmeğe başlamıştık...”²⁴

Atatürk’ün yürüyüşlerinde köpeği de arkasında ona refakat ederdi. Atatürk’ün Söğütözü’nde O’nun ufak bir kulübesi vardı. Bu kulübe yakın yerde daha geniş bir kulübesi olan Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam adlı eserinde şunları yazmıştır:

“Oydu, yalnızdı arkasından onu takip eden köpeği etrafında geniş kıvrımlar yaparak dolaşarak, bazen ona yaklaşıyor, bazen ondan uzaklaşıyordu. Elleri cebindeydi, gövdesi biraz öne eğikti. Belki biraz düşünceliydi. Yavaş adımlarla, güneşin neredeyse görüldüğü çıplak sırta doğru yürüyordu. O, sırta verdiği zaman, güneş ufka yaslanmıştı”²⁵.

Atatürk’ün Çankaya Köşkü’ndeki kütüphanecisi Nuri Ulusu, O’nun Foks’a olan sevgisini hatıralarında şöyle anlatmıştır:

“Atatürk’ün bir dönem Foks adlı bir köpeği de olmuştur. Esasında kedi, köpeğin evde beslenmesini pek de sevmezdi, ama bu Foks’u sevmişti, ona alışmıştı.

²⁴ Sönmez, a.g.e., s.134,135.

²⁵ Akçiçek, a.g.e., s.170.

Bir gün Ankara'da bir vilayete tayini çıkan valilerden bir zat, köşke Atatürk'e veda ziyareti için gelmişti. Atatürk çalışma odasında valiyi kabul etmişti. Misafiri Atatürk'ün yanına getirdiğimizde, Vali Bey Atatürk'e doğru yaklaşp eski İstanbul efendilerinin yarı beline kadar eğilerek el öpme merasimine tam başlarken, Atatürk'ün devamlı ayağının dibinde oturan köpeği Foks bu hamleye yabancı olduğundan, sanki Atatürk'e bir saldırı olacağını sanarak birdenbire, bu zatın paçasına doğru ani bir hamle yapmıştı. Çok korkan Vali Bey kendini toparlayamadan yere yuvarlanınca, odada olan bizler gülmek için kendimizi zor tutmuştuk. Atatürk ise, misafirin böyle komik bir duruma düşmesine sebep olan köpeği Foks'a çok kızmıştı.

Bu Foks köpekle, komik bir tren yolculuğumuz vardır. İstanbul Florya'dayız, emir geldi, banliyö treniyle Sirkeci'ye doğru bir şehir dolaşması var dendi. Yeşilköy'e arabalarla geldik, hiç kimseye yine haber verilmediği için sade bir vatandaş gibi istasyona çıktık. Gidip hepimize 1.mevki biletini sıraya girerek aldık. Köpeğe de furgon bileti aldık, fakat Foks Atatürk'ten ayrılmadığı için, onu da bizimle birlikte 1.mevkie getirdik. Biraz sonra biletçi, biletlerimizi görüp, zımbalamak için geldi, zımbaladı, ama sıra köpeğe gelince "Bu 1.mevkide gidemez, bileti nerede?" deyince furgon biletini gösterdik. "Bu biletle burada gidemez" yanıtını verince Atatürk'ün, "Peki o zaman, alın furgona götürün, ne yapalım" demesiyle, biletçi köpeği götürmek için eğildiğinde Foks aniden hurr, diye biletçinin eline bir saldırı ki; biletçi "Kalsın, kalsın burada kalsın" diye bir kaçverdi...Atatürk, "Neden köpeğe bilet sorarsın be adam" diyerek bu olaya çok gülmüştü"²⁶.

Lakin görevli, görevini yapmadığı için üzgündür. Bir sonraki istasyona vardıklarında oradaki istasyon şefine ve polise durumu bildirir. Meseleyi halletmek ve köpeği insanların bulunduğu yerden almak üzere istasyon şefi ile polis memuru derhal Atatürk'ün bulunduğu kompartımana giderler. Fakat ikisi de Atatürk'ü daha ilk gördükleri anda tanıyarak kendisinden özür dilerler. Memur ise süklüm püklüm, onu tanıyamamış olmanın verdiği eziklik içinde bir köşede durur. Atatürk yerinden kalkarak onun yanına gelir ve şu sözleri söyler: "Aferin memur bey...Çok yerinde bir hareket yaptınız... Cezalı bilet kesmeniz de, köpekle ilgili durumu istasyon şefine ve polise bildirmeniz de görevinize bağlılığınızı gösterir. Bize sizin gibi herkese eşit muamele yapacak, görevini bilhakkın yerine getirecek memurlar lazım. Sizi kutlarım çocuğum..." Atatürk, daha sonra da bu memuru ödüllendirir²⁷.

Cemal Granda, hatıralarında, Atatürk'ün bir başka gezisinde Foks ile ilgili bir anısını şöyle anlatmıştır:

"Güzel bir sonbahar günü Etimesgut Çiftliğine gitmiştik. Atatürk otomobilden inip, biraz yürümek istedi. Biz de arkasından gidiyorduk. Yaverleri

²⁶Atatürk'ün Yanı Başında, s.48,49.

²⁷Akçiçek, a.g.e., s.172.

ve köşk polisleriyle arkasındaydık. O sırada karşı patikadan eşeğiyle bir köylü belirdi. Ben Atatürk'ün köpeği Foks'la oynadığım için biraz gerilerde kalmıştım. Foks, yabancıyı görür görmez her zaman yaptığı gibi havlayarak üzerine saldırdı. Hayvanı tutmak istedimse de başaramadım.

Bir anda ne olduğunu anlayamadan köylü, elindeki sopayı olanca hızıyla Foks'a doğru salladı. Bereket sopa hayvana gelmedi. Hemen köylünün yanına koştum:

-*Sen çıldırdın mı be adam?* diye çıktım.

-*Şu sopa fırlattığın köpek kimin biliyor musun?*

Köylü dikleşerek sordu:

-*Ne olmuş sanki?*

-*O köpek Gazi'nin köpeği...*

Bunu duyunca köylünün korkudan sıvışacağını sanmıştım. İstifini bile bozmadı. Sonra şu beklenmedik karşılığı verdi:

-*O Gazi'nin köpeğiye, bu da benim eşeğim. Gazi bir köpek daha bulur ama, ben bir eşek daha alamam.*

O sırada, olanlardan habersiz, yürüyüş yapan Atatürk, uzaktan köylüyle tartıştığımızı duymuş:

-*Ne oluyor orda?* diye seslendi.

-*Eşeğin kendisine ait olduğunu söylüyor bu köylü dedim.*

Yanına gelince de olayı başından sonuna dek anlattım. Atatürk söylediklerimi dikkatle dinledi. Kızacağını sanmıştım. Başını sallayarak:

-*Köylü doğru söylemiş dedi.*

-*Gerçekten de öyle. Bir daha nerden eşek bulacak?"*²⁸

İsmail Habib Sevük, hatıralarında Foks ile ilgili olarak şunları anlatmıştır:

"1923 Şubatının üçüncü Perşembe gecesini İstanbul maksim salonunda Darülaceze menfaatine bir balo verilmektedir. Saat üçe doğru pistte Selim Sırrı Tarcan'ın idaresinde memleket dansları sergilenmektedir. Birden bire Gazi geliyor haberi ile salona önce bir haberci gibi boz renkli meşhur iri köpeği girer. Köpek halk dansları oynayan kızlardan birinin elbisesini yakalayarak çekiyor. Selim Sırrı Bey kollarını kaldırmış "Allah aşkına kızı bu köpekten kurtarın" diye yardım istemektedir. Selim Sırrı Bey'in sıkıntıları Gazi'nin halk danslarını çok beğenmesi ve kendisine samimi iltifatlarla bulunmasıyla telafi olur."

²⁸Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor, s.204,205.

Kılıç Ali de Foks ili ilgili olarak hatıralarında şunları anlatmıştır:

"-Beni Reiscumhursun diye Çankaya'nın kayalıklarına ve Dolmabahçe'nin rutubetli karanlık odalarına hapsediyorsunuz. Sonra da siz istediğiniz gibi geziyor ve eğleniyorsunuz. Buna hakkınız yoktur diyerek şikâyet ve serzenişlerde bulunurlardı.

Bu üzüntülerini bazen öyle hüznü ve samimi bir tarzda, acındırıcı şekilde anlatırlardı ki, karşısındakini adeta müteessir ederdi.

Bir gece bir iki arkadaş izinsiz olarak Dolmabahçe'den bir arkadaşın davetlisi olarak evine gitmiştik. Bizim yakın dostumuz olan ev sahibini Atatürk hiç tanııyordu. Orada yiyip içiyor, hoşça vakit geçiriyorduk. Saat oldukça gecikmişti. Birden bire gözüme, Atatürk'ün pek sevdiği Foks ilişti. Rüya görüyorum zannettim.

Bu köpek odalarında yatar, gittiği her yere beraber gider, gireceği salona herkesten ve Atatürk'ten evvel koşar girer, adeta Atatürk'ün geldiğini haber veriyormuş gibi hareket ederdi.

Ben de Foks'u görür görmez arkasından ne çıkacağını beklerken Atatürk'ün levent gibi endamı ve güler yüzü ile içeriye girişini görünce hepimiz birden bire şaşırarak kaldık.

Kapıdan girer girmez hepimize birden ilk söyledikleri söz şu oldu:

-Bravo size! Beni Dolmabahçe'ye tıknız, siz burada eğlencede...Nasil bastırdım!"²⁹

Atatürk at ve köpeklerden başka kuşları da çok severdi. Çankaya Köşkü'nde özel bir bakıcının ilgilendiği bir güvercinliği vardı³⁰. Köşk'te, güvercinlerden başka birçok hayvan da beslemekteydi. 1925 yılı Ekim ayında Köşk'e konuk olan Fahrettin Altay, bahçede beslenen hayvanlarla ilgili olarak günlüğüne şunları yazmıştır:

"23 Ekim 1925...Sabahleyin 9'da hafif bir soğuk algınlığıyla kalktım. Saat 11'de bahçeye çıktım. Atatürk henüz uyuyormuş, yaveri söyledi. Hava güzel, bahçenin bir kenarında büyük tel kafesler içinde pek çok çeşit güvercinler uçuşuyorlar. Ada tavşanları, iki küçük ayı yavrusu, Malatya'dan gönderilmiş iki ceylan, bir küçük maymun ile tavus kuşları, pek çok da tavuk vardı. Ahırda birkaç at ve tayları gördüm. İçlerinde bizim süvari kolordusunu teftiş ederken bindikleri Sakarya adlı al renkteki çok güzel Arap atını öptüm ve sevdim"³¹.

Atatürk, Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da ateşe militer iken bir gün Kral Parkı'nda geziyordu. Bir erkek çocuğunun küçük bir kuşa eziyet ettiğini gören Atatürk, çok duygulanmış, hemen cebinden çıkardığı parayla çocuktan kuşu

²⁹Akçiçek, a.g.e., s.172,173.

³⁰Bir Mustafa Kemal Düşünüyorum, s.42.

³¹Sönmez, a.g.e., s.126.

satın almıştı. Sonra da ellerinin arasındaki kuşu gökyüzüne salarak azat etmişti³².

İlk Türk müzikologlarından Cevat Memduh Altar, Atatürk'ün kuşlara olan sevgisini hatıralarında şöyle anlatmıştır:

“...Daha sonra emir verdiler. “Her Salı günü Marmara Köşkü'nde benim bir çayım vardır, o çayında bulunacaksın ve o çayda yapılacak müzik programlarının hazırlanmasında yardımcı olacaksın” dediler...Salı günleri çaylı konser beşten yediye kadar sürerdi. Büyükelçiler gelirdi. Ata'nın çok sevdiği iki beyaz kanaryası vardı, onları mermer masanın üzerine koydurur, kapaklarını açtırır, uçuşlarını zevkle seyrederdi. Kuşlar alışmışlardı, gelir tekrar kafeslerine girerlerdi”³³.

1934 yılında İnebolu'da iken Atatürk'e bir kafes içinde iki keklik getirilmiştir. Kuşları kafesin içinde gören ve onların kafeste tutulmalarına tahammülü olmayan Atatürk, hemen serbest bırakılmalarını emretmiştir. Tabii bu emir hemen yerine getirilmiştir. Kekliklerden biri uçup gitmiş, diğeri ise masaya konmuş ve Atatürk'ün önündeki pilav tabağına konmuştur³⁴.

Sabiha Gökçen, hatıralarında Atatürk'ün kuşlara olan düşkünlüğünü şöyle anlatmaktadır:

“O'nun ne derece duygulu olduğunu kanıtlayan bir başka olay da şudur: Bilindiği gibi Ata, yüzmeyi, kürek çekmeyi, yürümeyi, ata binmeyi ve zaman zaman da kırlara çıkıp cansız hedeflere ateş etmeyi çok severdi. Bunları yerine getirdiğinde daha bir enerji toplamış olur, çalışmalarını daha bir yoğunlaştırırdı. Canlı hedeften kastım kuşlardı. O'nun bir tek kuşa ateş ettiğini hiç kimse görmemiştir sanırım. Bir gün İstanbul'da motorla boğazda gezintiye çıkmıştı. Ben yanında değildim. Bu gezintisi sırasında sahile çıktığında, kendisine bir kafes dolusu bıldırcın armağan etmişler. Döndüğümde bıldırcınları bana göstererek mutluluğunu ifade etti. Atlara, köpeklere, kuşlara özellikle düşkünlüğü vardı. Akşam bıldırcınların sofraya getirilmesini emretti. Paşa kafesteki kuşlara uzun uzun baktıktan sonra geri gönderdi. Bu hal ertesi gece de devam etti. Üçüncü akşam kafes tekrar getirildi. Bu kez Atatürk: “Açın kafesi bakalım kuşlar ne yapacak?” dedi. Kafes açıldı. Bunlardan ikisi kafesten çıkar çıkmaz Atatürk'ün önündeki boş tabağı konuverdiler. Ve orada öylece Atatürk'ün yüzüne bakıp durdular. Böylece belki dakikalar geçti. Kuşlar hiç istiflerini bozmuyorlardı. Sofrada bulunanlardan biri şu sözle bozdu sessizliği: “Paşam, sizin afiyetle yemeniz için huzurunuzda gelip kondular..” dedi. “Emrederseniz hemen kestirip, pişirelim! Kısmetiniz bunlar..” Atatürk bu sözü söyleyen konuğa

³² Sönmez, a.g.e., s.121.

³³ Kal, a.g.e., s.182.

³⁴ Sönmez, a.g.e., s.123.

çok sert bir şekilde baktıktan sonra şu emri verdi: “*Bütün bildircinleri azad edin.. Ve bir daha da bana asla bildircin eti getirmeyin..*”³⁵.

Atatürk’ün uşağı Cemal Granda, hatıralarında Atatürk’ün kuşlara olan sevgisini şöyle anlatmıştır:

“Attan ve köpekten başka Atatürk, kuşları da çok severdi. Köşk’te kuşçu Nuri Usta’nın baktığı birçok güvercini ve güvercinliği vardı. Onların uçuşlarını, takla atışlarını hazla gözlerdi.

Atatürk’e Şile’ye yaptığı bir gezide bildircin hediye etmişlerdi. Hayvanlara, özellikle kuşlara çok acıyan Atatürk, pencereleri kapattırdı, sonra bildircinleri saldırttı. Şaşkınlık içindeki kuşlardan biri dönüp dolaşıp sağa sola çarptıktan sonra yorgun düştü. Gelip Atatürk’ün önüne kondu, boynunu büktü. Bildircini ince parmaklarıyla okşayan Atatürk, bir kafese konularak Köşk’te beslenmesini istedi. Bu bildircin Ankara’ya götürüldü mü, yoksa orada yenisi bulunup da kafese mi konuldu bilemiyorum. Biz İstanbul’dan Ankara’ya döndükten sonra bir gün Köşk’ün bahçesinde dolaşırken Atatürk bildircini hatırladı. Görmek istedi. Kafesin önüne gitti. Fakat içi boştu. Atatürk’ün yemeğe kıyamadığı kuş, konulduktan birkaç gün sonra bir kedi tarafından afiyetle yenmişti. O’nu üzmemek için bildircinin kafesin açık kalan kapısından kaçtığı yolunda bir yalan uydurdular. İnandı mı, inanmadı mı bilmiyorum. Yalnız uzun boylu boş kafese dalgın dalgın baktı. Kafesten bildircinin tüylerini kaldırmayı unutmışlardı.

İstanbul’da bulunduğumuz bir yaz mevsiminde Florya Deniz Köşkü’nde bir akşam sofrası hazırlamıştık. Oldukça kalabalık vardı. Sofraya büyük bir porselen tabağın içinde bildircin kebabı getirildi. Sofranın ortasına konuldu. Mevsimin en seçkin, hem de en pahalı yemeğiydi bu. Atatürk’ün hoşuna gider umuduyla özenle hazırlanmıştı. Başta Atatürk olmak üzere herkes birer tane alıp keyifle tabağına koydu. Bildircinler öyle güzel kızarmışlardı ki...Nar gibi, midelere sesleniyorlardı. O sırada hiç beklenmedik bir şey oldu. Sofranın öbür ucunda oturan Salih Bozok, eğlence olsun diye, önceden cebine koyduğu bir canlı bildircini çıkarıp, sofranın kenarına koyuverdi.

Kalabalıktan ve ışıklardan ürken zavallı kuşçağız, cepte mahsur kalmanın da sersemliği içinde uçamadı. Tabakların üstünden atlaya atlaya gitti, sanki biliyormuş gibi Atatürk’ün kucığına düştü. Başını O’nun kucığına doğru sakladı. Sanki “*Beni koru*” der gibi bir hali vardı.

Bu kuş, az önce mutfakta kesilen hemcinslerinin arasından her nasılsa canını kurtarabilmiş tek bildircindi. Salih Bozok tarafından sofrada Atatürk’ü neşelendirmek için, bir nükte kaynağı olması için getirilmiş olmalıydı. Fakat tam tersi oldu. Atatürk’ü neşelendireceği yerde üzüntüye boğdu.

³⁵ Gökçen, a.g.e., s.242.

Kuşun bu dokunaklı hali, bir anda sofranın neşeli havasını bıçak gibi kesti. Dudaklardaki gülümsemeler dondu, konuşmalar kesildi, fısıltılar söndü. Çatal bıçaklar sessizce sofraya bırakıldı. Herkes büyük bir kabahat işlemiş çocuklara benzemişti. Ortılığı bir ölüm sessizliği kapladı sanki. Hepimiz ne olacak diye merak ve heyecanla bekliyorduk.

Atatürk, beklediğimiz gibi Salih Bozok'a kızmadı. Kuşu özenle eline aldı. Öbür eliyle tüylerini uzun uzun okşadı. Ceketinin yan cebine koydu. Sonra hizmeti yapan sofracı arkadaşına kebab tabağını göstererek şu buyruğu verdi:

‐Bu tabağı kaldırınız ve bir daha soframa bu kuşun yemeğini getirmeyiniz.‑

Herkesin önündeki bıldırcın sanki taş kesilmişti. Herkesin iştahı kursağında kalmıştı. Ne bilsin Salih Bozok yaptığı oyunun böyle keyif kaçıracağını. O iyilik olsun diye yapmıştı bunu. Ama Atatürk'ün ne kadar merhametli olduğu da bir kez daha ortaya çıkmıştı.

Çok iyi nişancı olan Atatürk, ava meraklı olduğu halde kuşlara acıdığı için avlanmazdı. Pek ender olarak güvercin atışı yapar, sonra da üzülürdü³⁶.

Atatürk'ün kurdurduğu Yalova Çiftlikleri Müdürü Necati Turgay, Atatürk'ün kuşlara olan sevgisi ile ilgili bir hatırasını şöyle anlatmıştır:

‐Çevrenin teşviki ile Atatürk av merakına kapıldı. Kendisine St. Etienne marka bir çifte tüfek aldık. Bir gün ava çıktılar. Çiftlik uzun zaman metruk kaldığı için adeta av hayvanları cenneti idi. Avda Atatürk bir kuşa, zannedersen bir üveyiğe ateş etti. Yakından bu kuşun parçalanıp yere düşmesini görünce gayet üzüldü, bir daha ne ava çıktı ne de eline çiftteyi aldı‑³⁷.

Atatürk, gittiği yurt gezilerinde kendisi için kurban edilen hayvanlara bakamaz, böyle durumlarda ya sırtını döner, ya da kesilmesini engellerdi³⁸. Bununla ilgili olarak, Atatürk'ün Çankaya Köşkü'ndeki kütüphanecisi Nuri Ulu, hatıralarında şunları anlatmıştır:

‐Atatürk'ün dinine ve dinin icaplarına ne kadar önem verdiğini anlatmıştım. Dini bayramlara çok özen gösterirdi. Sadece Atatürk, kurban bayramında veya herhangi bir törende hayvan kesimine karşıydı.

Bu büyük kumandan, nice büyük harplerde bulunmuş, vatanı için icabında vücut vücuda çarpışmış, gerek kendi, gerekse düşman ordusundan binlerce insanın ölmesine, binlerce insanın kanlarının dökülmesine, gözünü hiç kırpmadan bakabildiği halde bir hayvan velev ki bir tavuk dahi kesilmesine tahammül edemez ve de huzurlarında hayvan kesilmesini katiyen istemezdi. Bu duygusunu zaman zaman ben ve arkadaşlarım bizzat ağzından duymuşuzdur.

³⁶Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor, s.177-179.

³⁷Kal, a.g.e., s.159.

³⁸Bir Mustafa Kemal Düşünüyorum, s.41.

-Şaşırtıyorum şu tavuk, hindi, koyun kesenlere, kasaplara, nasıl o bıçağı alıp da canlı canlı bir yaratığı kesip, öldürüp, derisini, içini dışını oyup çıkarabiliyorlar, bayağı yürek isteyen bir iş der ve de sonra "Allah Allah" diye başını sağa sola çevirerek şaşkınlığını yüz mimikleriyle de ifade ederdi"³⁹.

Bu konuyla ilgili olarak, Ruşen Eşref Ünaydın, hatıralarında şunları anlatmıştır:

"Güneş ışığının altındaki pırl pırl Akdeniz gibi karşında sevinçten kamaşmış halkın uğuldattığı o meydanın bir kenarından konağın kapısına doğru bir büyük çiçek ve kurdele demetinin ilerlediği görüldü. Böyle söylersem sana gerçekten bir büyük buket sunulacak sanılır. Hayır. Bir gelin evine gönderilen bir muazzam çiçek sepeti taşır görünüşte bir gerdine demeliyim. Yok, yok. Ne oydu, ne buydu. Bir açık otomobildi o...Bilmem ki, belki de değildi...Çünkü tekerlekleri her aralık çubuklarına kadar kırmızı beyaz kurdele sarılı; kenar çemberlerinin üzerleri de tekmil noktalar gibi küçücük pembe güllerle bezenmiş. Önü, yanları ve arkası hep öyle...Bir yürüyen gül bahçesi idi o...Güneşe yönelecek bir muzaffer Apollon efsanesi Şar'ı değil, melekuta ağacak bir gülbahçesi...Ve içinde bir tören için süslenmiş bir mektepli kız gibi başı sırttı, albeyaz kurdelelerle bezenmiş bembeyaz bir kuzu...

Eğer, bu görünüşün güzelliğini şimdi burada gereği gibi anlatamıyorsam eksiklik bendedir...Eğer İzmirliilerin böyle özentili bir süs merakı pek zevk okşayıcı sayılmazsa, yanlış edilmiş olur. Çünkü o gün ve o meydanın kükreyen inanı ve alkışı önünde bu gerdunenin bir kenardan böyle çiçeklerle, kurdelelerle donanmış ağır ağır çıkagelişinde gerçekten bir timsal mehabeti vardı: Artık makineliği hiç belli kalmamış; baharın çiçekli kucağı haline getirilmiş ve o araba İzmir'i kurtaran ayakları ucuna o şehir halkının sevgisini bir gül bahçesinin esini gibi sunup muzaffer Başbuğun şimdiden sonraki yolunu hep böyle gül gülistan görmek dileğini O'na belirtmek istemiş olmasının timsali idi...

İçerideki o şirin kuzu da, senin yoluna kanı biraz sonra dökülmekle sana selamet sağlayacağına inan bağlanmış bembeyaz bir masumluk çiçeği idi...

Gül bahçesi gibi arabayı beğenerek seyrettin, İzmirliilerin inceliğinden duygulandın. Fakat çiçeklerin arasında kuzuyu fark edince dönüp bana buyurdun ki:

-Aman çabuk gidin söyleyin; şu kuzuyu kesmesinler.

Aşağıya çok hızlı koştum. Fakat kapının önüne varınca gördüm ki bembeyaz mermere al kanlar yayılmış.

Vaktinde yetişemediğimi arz için başımı ve ellerimi kaldırıp yukarı sana doğru baktım. Gördüm ki balkondan çekilmişsin.

³⁹Atatürk'ün Yanı Başında, s.192.

Şimdi, o anı bir daha hatırladıkça koskoca bir saldırgan ordusunu yok etmiş bir muzaffer başkumandanın bir kuzu kanı dökülmesine bakamayacak derecede bir insan yüreği taşır olduğunu hasretle bir daha anıyorum”⁴⁰.

Nuri Ulusu, bu konuyla ilgili olarak İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti sırasında yaşadığı bir hatırayı da şöyle anlatmıştır:

“Atatürk bilahare, Şah ile birlikte Ankara'dan Afyon, İzmir, Çanakkale'ye gezi yapmıştı.

İşte bu Çanakkale gezisi sırasında, Çanakkale, Kirazlı'da bir askeri garnizon binası yapılmış, Komutanları, temel atma töreni için davet yapmıştı. Paşa uygun buldu ve çevreyi geze geze temel atma mahalline geldik. Tam o sırada Atatürk, birden arabasını durdurdu ve arka arabada olan bize dönerek:

-*Şu çukurda galiba kurban kesecekler, hemen durdursunlar, ben gittikten sonra kessinler* diye seslenerek talimatını verdi. Biz zaten bekliyorduk, çünkü Atatürk kurban kesimine hiç gelemezdi. Şah da şaşırılmıştı. Bilahare öğrendik. Şahın merak ederek sormasına Atatürk:

-*Ben tavuk kesimine bile bakamam, kan görmeye tahammül edemem, amma harpte ne cesetler, ne kanlar gördüm; o başka bu başka* diye Şah'ı bilgilendirmiş”⁴¹.

Atatürk'ün bu yönüyle ilgili olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu, hatıralarında şunları anlatmıştır:

“Acımak...Atatürk'te bu hassanın da ne kadar derin olduğunu belki bilmeyenler vardır. Çünkü devlet ve millet şefliği vazifesini her şeyin üstünde tutan bir insan halka yüreği yufka bir adam manzarasıyla görünmek istemezdi. Buna rağmen, çok defa bir arkadaşının ölümüne saatlerce hüngür hüngür ağladığını, bir kurban kesme merasiminde, kesilen hayvanın teprenişlerini görmemek için başını çevirdiğini, harp sahalarında, düşman cesetlerine gözleri sulanarak baktığını yakından görenler arasındayım”⁴².

İsmail Habip Sevük, Atatürk'ün bu yönüyle ilgili olarak hatıralarında şunları anlatmıştır:

“...Tarsus'a giderken (17 Mart 1923) esnaf cemiyetleri, istasyondan şehre kadar, arka arkaya kurban kesip duruyorlar. Gazi her kurban kesildikçe kafasını öte tarafa çevirmektedir. Lâtime Hanım bir aralık:

-*Ne oluyorunuz?* dedi.

⁴⁰ Sönmez, a.g.e., s.123,124.

⁴¹ Atatürk'ün Yanı Başında, s.169.

⁴² Sönmez, a.g.e., s.125.

-Hiç kurbana bakmam! diyor"⁴³.

Sonuç olarak önünde kurban kesilmesine bile dayanamayan Atatürk, hayvanları çok severdi. Atlara, köpeklere ve kuşlara daha çok düşküdü. Çankaya Köşkü'nde bir güvercinliği olan Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde de hayvan beslemekteydi. Çok sevdiği atının ölümüne çok üzülen Atatürk, köpeği Foks'un ölümünden de çok etkilenmiştir.

Kaynaklar

- AKÇİÇEK, E., 2007, "Atatürk'ün Köpeği Foks", Az Bilinen Yönleriyle Atatürk, Editör: Necmi Ülker, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir.
- 2007, "Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor", Omay Ofset Basım Ambalaj ve Reklam San.Tic.Ltd.Şti., Ankara
- 2008, "Atatürk'ün Yanı Başında, Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ullusu'nun Hatıraları", Derleyen: M. Kemal Ulusu, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., İstanbul.
- ATAY, F. R., 1984, "Çankaya", İstanbul.
- BALTACIOĞLU, İ., H., 1973, "Atatürk, (Yetiştmesi, Kişiliği, Devrimleri)", Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- BANOĞLU, N., A., 1978, "Nükte ve Fıkralarla Atatürk", İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul
- BELLİ, Ş., 2005, "Makbûle Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal", Selis Kitaplar, İstanbul.
- Bir Mustafa Kemal Düşünüyorum, Çorum Belediyesi, Çorum.
- ERENDİL, M., 1988, "İlginç Olaylar ve Anekdolarla Atatürk", Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEN, S., 2007, "Atatürk'le Bir Ömür, Anıları Kaleme Alan:Oktay Verel", Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- KAL, N., 2001, "Atatürk'le Yaşadıklarımı Anlattılar", Bilgi Yayınevi, Ankara.
- PALAZOĞLU, A. B., 2005, "Atatürk Kimdir?", 2. Kitap:Atatürk'ün İnsanlığı, Nobel Basımevi, Ankara.
- SÖNMEZ, C., 2004, "Atatürk'te Doğa Sevgisi ve Çevre Anlayışı", Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

⁴³ Ahmet Bekir Palazoğlu, Atatürk Kimdir?, 2.Kitap:Atatürk'ün İnsanlığı, Nobel Basımevi, Ankara, 2005, s.81.

VOLKAN, V. D.; ITZKOWITZ, N., 2011, "*Atatürk Atatürk*", Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic.Ltdi.şti., İstanbul.

-----2015, "*Yalova Benim Kentim*", Yayına Hazırlayan: Özlem Salman Günalp, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul.